

<https://doi.org/10.17651/POLON.43.11>

MICHAŁ RZEPIELA

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

ORCID: 0000-0002-6233-4669

Na marginesie jubileuszu 50-lecia Instytutu Języka Polskiego PAN

Przypadający w 2023 roku jubileusz 50-lecia powstania Instytutu Języka Polskiego PAN (IJP PAN) stanowi okazję do przypomnienia głównych rysów działalności „jubila” a także do refleksji nad tym, w jaki sposób owa działalność wpisuje się w zmiany zachodzące w ostatnich dziesięcioleciach w nauce, w szczególności zaś w humanistyce.

Instytut został utworzony na mocy uchwały nr 2/73 Prezydium Polskiej Akademii Nauk z 17 kwietnia 1973 roku, a jego strukturę organizacyjną współtworzyły początkowo trzy jednostki językoznawcze, wchodzące wcześniej w skład Instytutu Badań Literackich PAN (IBL PAN): Zakład Języka Polskiego w Krakowie, Zakład Językoznawstwa w Warszawie i Pracownia Językoznawstwa Stosowanego w Poznaniu. Do powstania Instytutu niezwykle przysłużył się Stanisław Urbańczyk, późniejszy pierwszy dyrektor IJP PAN, który starania na rzecz powołania do życia nowej placówki podejmował jeszcze jako zastępca dyrektora IBL PAN. Pierwsze lata działalności IJP PAN dość dokładnie opisał m.in. Kazimierz Rymut (1994), nie ograniczając się jednak tylko do relacji *stricto* faktograficznej, lecz wypunktowując również najistotniejsze trudności i dylematy, z którymi IJP PAN zmagał się właściwie od pierwszych chwil swojego istnienia. Autor, a zarazem w latach 1992–2002 dyrektor IJP PAN, zwrócił zwłaszcza uwagę na dwie okoliczności: stale niewystarczający poziom finansowania (1994, s. 232) oraz specyficzny profil badawczo-organizacyjny Instytutu, polegający na uprzywilejowaniu obszernych opracowań leksykograficznych, co wymagało zaangażowania w czasochłonne prace słownikowe dużych zespołów. Dla wielu osób, jak podkreślał (1994, s. 233), uczestnictwo w zespołach słownikowych stanowiło obiektywne utrudnienie na drodze indywidualnej kariery naukowej. Rozdźwięk pomiędzy koniecznością kontynuacji prac nad

cenionymi w środowisku słownikami, dodajmy, w większości mającymi za podstawę własne unikatowe wypisy źródłowe, a koniecznością pomnażania przez pracowników indywidualnego dorobku stawał się jeszcze silniejszy w kolejnych latach, gdy w następstwie zmian zasad ewaluacji działalności naukowej kryterium publikacyjne zostało ostatecznie uznane za zdecydowanie najważniejsze. Na domiar złego prace zbiorowe typu słownikarskiego, niezależnie od reprezentowanego poziomu naukowego, wyceniane były zawsze bardzo nisko. Za istotną nową okoliczność w stosunku do czasów, które podsumowuje K. Rymut, czyli z grubsza dwudziestolecie 1973–1993, należy uznać także otwarcie się nowej ścieżki finansowania badań naukowych w postaci konkursów grantowych. Powodowało to, począwszy zwłaszcza od drugiej połowy lat 90-tych XX wieku, silną presję, również w środowisku Polskiej Akademii Nauk, by nieustannie zabiegać o nowe projekty. Trzeba jednak mocno podkreślić, że IJP PAN z wyzwaniem dotyczącymi dorobku publikacyjnego, jak i pozyskiwania grantów, radził i radzi sobie bardzo dobrze, gdyż w ministerialnym procesie ewaluacyjnym za każdym razem, wliczając w to najnowszą ewaluację z 2022 roku, otrzymywał kategorię A.

Choć leksykografia stanowi swego rodzaju znak firmowy IJP PAN, to od początku były w nim także podejmowane badania w obrębie innych dziedzin językoznawstwa, zwłaszcza gramatyki, a za ich ukoronowanie można uznać znaczący wkład koncepcyjny i autorski pracowników Instytutu do „Gramatyki języka polskiego” pod redakcją Stanisława Urbańczyka (1984), znanej lepiej pod potoczną nazwą „żółta gramatyka”¹.

IJP PAN bardzo szybko odnalazł również swoje miejsce w dynamicznie rozwijającym się nurcie humanistyki cyfrowej, m.in. dzięki udostępnianiu swoich opracowań słownikowych w postaci elektronicznej. Składają się one obecnie na pokaźną kolekcję zasobów cyfrowych Instytutu, przez co znacząco wzmacniają jego pozycję wśród instytucji aktywnych na polu *digital humanities* i przyczyniają się do jego większej rozpoznawalności wśród użytkowników Internetu. Oczywiście przedsięwzięcia IJP PAN z zakresu humanistyki cyfrowej nie ograniczają się tylko do słowników, ale obejmują także opracowania korpusowe i inne inicjatywy badawcze mieszczące się w nurtach językoznawstwa kwantytatywnego.

Obecnie w ramach IJP PAN działa dziewięć pracowni. W Pracowni Wielkiego Słownika Języka Polskiego powstaje obszerny naukowy słownik współczesnej polszczyzny. „Wielki słownik języka polskiego PAN” (WSJP) opracowywany jest wyłącznie w postaci elektronicznej i udostępniany w Internecie w wolnym dostępie. Ponieważ WSJP ma charakter słownika deskryptywnego, uwzględniane w nim słownictwo i jednostki wielowyrazowe stanowią odzwierciedlenie języka będącego w powszechnym użyciu, włącznie z realizacjami językowymi uchodzącymi za niepoprawne. Słownik podaje obszerną ilustrację łączliwości wyrazowej, a także dość szczegółowe informacje gramatyczne. Definicje znaczeniowe redagowane są w nim w miarę prostym i przystępnym językiem z myślą o użytkownikach także spoza środowiska naukowego. Redaktorem

¹ Istotną rolę odegrała tutaj Pracownia Budowy Gramatycznej IJP. Na s. 213–218 niniejszego tomu M. Grochowski pisze o jej wkładzie także w projekt gramatyki semantycznej.

słownika i kierownikiem pracowni jest Piotr Żmigrodzki (w latach 2008–2016 dyrektor IJP PAN). W 2023 roku Komitet Językoznawstwa PAN przyznał zespołowi WSJP doroczną nagrodę w kategorii „Osiągnięcia w zakresie wytworzenia zasobów lub narzędzi językowych”.

W IJP PAN powstawały i nadal powstają także słowniki polszczyzny historycznej. W Pracowni Języka Staropolskiego prowadzone są obecnie prace nad suplementami „Słownika staropolskiego”. Zamieszczane są w nich wcześniejsze poświadczenia dla opracowanych już haseł wraz z nieodnotowanymi w słowniku wariantami fonetycznymi, znaczeniami i formami gramatycznymi. W 2020 roku zespół pod kierownictwem Bożeny Sieradzkiej-Baziur opublikował w postaci elektronicznej (na zasadach wolnego dostępu) „Słownik pojęciowy języka staropolskiego”, opracowany w ramach projektu NCN. W ostatnim czasie w Pracowni realizowane były także dwa inne projekty finansowane przez NCN: „Słownictwo polskie w XV-wiecznych rozariuszach łacińskich” oraz „Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny do 1500 roku”. Od 2023 roku pracownią kieruje Mariusz Leńczuk.

Z kolei w Pracowni Historii Języka Polskiego XVII i XVIII wieku od 2004 roku powstaje „Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku”. Stanowi on rozwinięcie i instytucjonalną kontynuację wersji papierowej „Słownika języka polskiego XVII i 1. poł. XVIII wieku”. Chociaż słownik elektroniczny bazuje na materiałach zgromadzonych do słownika w wersji papierowej, to jednak jego koncepcja, forma i reguły opracowania, a nawet zakres czasowy, są od niej na tyle odmienne, że należy uznać go za odrębne opracowanie. W Pracowni został również opracowany „Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich XVII i XVIII wieku (do 1772 roku)”, w skrócie KorBa (od wyrażenia Korpus Barokowy). Prace nad nim prowadzono w latach 2013–2018 wspólnie z Zespołem Inżynierii Lingwistycznej w Instytucie Podstaw Informatyki PAN. Do tego przedsięwzięcia nawiązuje projekt realizowany obecnie przez zespół Pracowni pod kierunkiem Włodzimierza Gruszczyńskiego „Rozbudowa Elektronicznego Korpusu Tekstów Polskich XVII i XVIII wieku i jego integracja z Elektronicznym słownikiem języka polskiego XVII i XVIII wieku”. Pracownią kieruje od 2022 roku Magdalena Majdak.

W IJP PAN działa również Pracownia Łaciny Średniowiecznej, która do jego struktur dołączyła dopiero w 1988 roku, wcześniej pozostając kolejno w strukturach IBL PAN i Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Opracowywany jest w niej „Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce”. Patronuje mu honorowo, jak i innym europejskim słownikom regionalnej łaciny średniowiecznej, l’Union Académique Internationale. Zespół Pracowni sporządził również w ramach projektu NCN stale rozszerzaną elektroniczną wersję słownika (dla liter A–Q). Została ona na poziomie interfejsu zaprojektowana w ten sposób, by ze słownika swobodnie mógł korzystać jak najszerszy krąg użytkowników, w tym również osoby nieznające łaciny. Z kolei w ramach projektów NPRH przygotowano „Elektroniczny korpus polskiej łaciny średniowiecznej eFontes” (projekt dwuetapowy, drugi etap kończy się w 2023 roku), dokumentujący na potrzeby badań naukowych teksty źródłowe powstałe w średniowieczu na ziemiach polskich, jak również „Korpus dzieł Jana Długosza”. Ponieważ teksty tych korpusów są anotowane

lingwistycznie, ich użytkownik będzie miał możliwość ścisłego dostosowania przeszukiwań do własnych potrzeb badawczych. Autorem koncepcji projektów elektronicznych Pracowni jest Krzysztof Nowak, co warto podkreślić, w kadencji na lata 2019–2024 członek zaszczytnego gremium Akademii Młodych Uczonych PAN. Redaktorem słownika i kierownikiem Pracowni jest Michał Rzepiela.

W IJP PAN opracowuje się nie tylko słowniki języka ogólnego, polszczyzny dawnej i współczesnej, ale także słowniki gwarowe. Największy z nich, „Słownik gwar polskich” (SGP), jest monumentalnym dziełem, stanowiącym syntezę polskiego słownictwa gwarowego, czyli uwzględniającym gwary z różnych obszarów ziem polskich, współczesnych i częściowo historycznych. Słownik bazuje na wypisach sporządzonych w XIX i XX wieku, a jego obszerny materiał źródłowy, pozyskany z blisko dwóch tysięcy miejscowości, gromadzony był przez osiem dziesięcioleci. SGP powstaje w Pracowni Dialektologii Polskiej w Krakowie, którą kieruje obecnie Renata Kucharczyk, będąca zarazem redaktorem słownika. W Pracowni podejmowane są też zespołowe inicjatywy tworzenia mniejszych słowników, jak „Mały słownik gwar polskich” (Kraków 2009; wyd. II, 2010) oraz – prezentujący bogactwo językowo-kulturowe jednego dialektu – „Słownik gwar małopolskich” (T. I, Kraków 2016, T. II, Kraków 2017; wyd. II, T. I i II, 2018). W warszawskim oddziale powstaje natomiast „Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur”, którego redaktorem jest Katarzyna Sobolewska. Unikatowość tego ostatniego słownika polega m.in. na wykorzystaniu materiałów z szeroko zakrojonych badań terenowych prowadzonych w latach 50. XX wieku. Stanowią one zapis polszczyzny niemożliwej już dzisiaj do odtworzenia z uwagi na kolejne fale exodusu ludności autochtonicznej następujące po II wojnie światowej.

Tym, co wyróżnia IJP PAN na tle innych ośrodków językoznawczych w Polsce jest z pewnością działająca w nim Pracownia Onomastyczna, kierowana przez Urszulę Bijak, w której prowadzone są badania zarówno w obszarze antroponimii, jak i toponimii (do roku 2015 istniały dwie osobne pracownie: antroponimiczna i toponimiczna). W pracowniach onomastycznych, wcześniejszych i obecnej, powstawały i nadal powstają największe ogólnopolskie onomastykony. Obecnie opracowywane są trzy słowniki: „Nazwy miejscowe Polski. Historia – pochodzenie – zmiany” (tom XVI pod red. U. Bijak i P. Swobody ukazał się w 2021 roku), „Elektroniczny słownik hydronimów Polski” (pod redakcją U. Bijak), kontynuowane są też prace nad „Internetowym słownikiem nazwisk w Polsce”, którego pierwsza część opublikowana została w 2021 roku w ramach projektu NPRH kierowanego przez Katarzynę Skowronek.

Onomaści jako specjaliści w zakresie nazw własnych udzielają również porad eksperckich. Tego rodzaju zaangażowanie Pracowni Onomastyki zostało bardzo wysoko ocenione w czasie ostatniej ministerialnej ewaluacji Instytutu, w której duży nacisk położono na kryterium wpływu badań naukowych na społeczeństwo².

² Na temat działalności eksperckiej Pracowni Onomastyki na s. 219–228 niniejszego tomu pisze obszerniej Urszula Bijak.

Badaniami nad odmianą polszczyzny w przeważającej mierze już tylko historycznej zajmuje się Pracownia Polszczyzny Kresowej. Stawia ona sobie za cel gromadzenie materiałów źródłowych polszczyzny Kresów Wschodnich, zarówno mówionej – w postaci nagrań dźwiękowych – jak i pisanej. Pracownia może poszczycić się stworzeniem unikalnego archiwum dźwiękowego. Członkowie jej zespołu opublikowali kilkanaście monografii, a w latach 2012–2016 realizowali projekt grantowy „Język polski w prasie i innych źródłach pisanych w początkach sowietyzacji Ukrainy (lata 20. i 30. XX wieku)” pod kierunkiem Ewy Dzięgieł, która jest kierownikiem Pracowni. Za ważny aspekt działalności Pracowni należy również uznać współpracę z instytucjami naukowymi w Ukrainie.

Do najważniejszych zadań Pracowni Etymologii i Geolingwistyki, którą kieruje Jadwiga Waniakowa, należy kontynuowanie prac nad atlasami językowymi: „Ogólnosłowiańskim Atlasem Językowym” (OLA) oraz „Atlasem Języków Europy” (ALE). Początki prac nad tymi atlasami, którym śmiało można przypisać rangę monumentalnych przedsięwzięć europejskiego językoznawstwa, sięgają kilkudziesięciu lat wstecz (przy czym OLA jest inicjatywą znacznie starszą). Oba atlasy dawno też weszły do „programu” badań IJP PAN (Basara, Falińska, 1977, s. 277; Waniakowa, 2019, s. 251). W ostatnim czasie w Pracowni zespół Heleny Grocholi-Szczepanek opracował także w ramach projektu NPRH (zakończony w 2019 roku) nowoczesny korpus gwarowy, obejmujący teksty i nagrania języka mówionego mieszkańców Spisza.

Bardzo ważne miejsce na mapie IJP PAN jako swego rodzaju nieformalne centrum integrujące i inspirujące badania prowadzone także w innych pracowniach, zwłaszcza w aspekcie zastosowania metod cyfrowych, zajmuje Pracownia Metodologiczna. Kieruje nią dyrektor IJP PAN (od 2016 roku) Maciej Eder. W Pracowni do szeroko rozumianego językoznawstwa korpusowego nawiązują badania korpusowe nad gramatyką prowadzone przez R. L. Górskiego oraz badania stylometryczne, w których specjalizuje się m. in. M. Eder, będący w dziedzinie stylometrii uznanym badaczem w skali międzynarodowej. Obecnie pod jego kierunkiem realizowane są projekty NCN – SONATA BIS 7 „Wielkoskalowa analiza tekstu i metodologiczne podstawy stylistyki komputerowej” oraz NCN PRELUDIUM BIS 2 „Analiza ilościowa poezji łacińskiej. Pozaleksykalne cechy stylistyczne”. Wykonawcą tego drugiego projektu jest Benjamin Nagy z Australii, doktorant Szkoły Doktorskiej Anthropos (tworzonej przez dziewięć instytutów PAN, w tym IJP). W Pracowni realizowany jest również projekt finansowany przez NCBiR „Szkieletowy system automatycznego tłumacza na Polski Język Migowy wykorzystujący mechanizm wirtualnej postaci ludzkiej”. Członkowie zespołu zajmują się także semantyką, metodami automatycznego generowania tekstu, metodologią i filozofią językoznawstwa.

Na osobną wzmiankę zasługuje dynamicznie rozwijająca się w IJP PAN współpraca międzynarodowa. Na pewno sprzyjają jej różne programy europejskie, jak choćby Erasmus+, którego IJP PAN jest instytucjonalnym uczestnikiem od 2021 roku. Oczywiście łatwiej o współpracę międzynarodową w wypadku tych pracowni, których

profil badawczy nie jest zdeterminowany przez problem czy temat ściśle związany z językiem polskim. IJP PAN był w ostatnich latach współorganizatorem prestiżowych konferencji międzynarodowych, np. XXVII Międzynarodowy Kongres Onomastyczny ICOS (2021), Grammar and Corpora, (2020). O randze IJP PAN wśród europejskich instytucji działających w obszarze humanistyki cyfrowej świadczy to, że został on wybrany na lidera w projekcie infrastrukturalnym „Cyfrowe literaturoznawstwo – sieć badawcza, narzędzia, metodologia” realizowanym w ramach programu Horyzont 2020, zrzeszającym na zasadzie konsorcjum trzynaście instytucji z dziewięciu krajów. Warto dodać, że IJP PAN bierze również udział w krajowym projekcie infrastrukturalnym „Cyfrowa infrastruktura badawcza dla humanistyki i nauk o sztuce DARIAH-PL”.

Z kolei o silnej pozycji IJP PAN w polskim środowisku naukowym świadczą ciesząc się uznaniem środowiska czasopisma ukazujące się pod jego szyldem: „Onomastica”, „Polonica”, „Socjolingwistyka”.

Do rangi fenomenu charakterystycznego dla IJP PAN urosły w ostatnich latach cykle spotkań służące integracji środowiska badaczy humanistów z różnych dziedzin oraz popularyzacji nauki wśród szerszej publiczności. Obecnie są one organizowane przez IJP PAN samodzielnie, a wcześniej w ich organizacji uczestniczyło także Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego. Tytuły poszczególnych cykli to: „Lunch z humanistyką cyfrową”, „Hortus deliciarum”, „Dialogi staropolskie”, „Spotkania z gwara”, „Śniadania z leksykografią”, „Nominarium”, „Wokół języka w filmie”. Organizacją tych spotkań zajmuje się w zdecydowanej większości młodsze i średnie pokolenie pracowników. Zresztą, i niech to posłuży za konkluzję niniejszego omówienia, o prężności i elastyczności IJP PAN w dużej mierze decyduje właśnie umiejętność młodszego pokolenia badaczy budowania zespołów w poprzek struktur organizacyjnych, zarówno wewnętrznych – między poszczególnymi pracownikami – jak i zewnętrznych – pomiędzy IJP PAN a innymi instytucjami.

Bibliografia

- Basara, A., Falińska, J. (1977). Z prac nad Ogólnosłowiańskim Atlasem Językowym. *Polonica*, 3, 227–240.
- Rymut, K. (1994). Pierwsze lata działalności Instytutu Języka Polskiego PAN. *Polonica*, 16, 231–235.
- Wanianska, J. (2019). 90-lecie profesora Jana Basary. *Polonica*, 39, 247–255.